

زائران آستان مقدس علوی در آرشیو علوی

حسن تلغفری

ترجمه: محمدهدی رضایی

چکیده

از مسائل مهم مربوط به مراکز زیارتی و عتبات - به ویژه شهر نجف که در این مقاله مورد نظر است -، حضور سالانه بسیاری از شیفتگان و شیعیان برای زیارت در این اماکن است. بررسی تاریخی این موضوع در اسناد و مدارک موجود، نگاه ما را به ابعاد گوناگون قضیه در طول تاریخ، روشن تر می‌سازد. در این نوشته، که بر مبنای اطلاعات و مدارک موجود در آرشیو عثمانی سامان داده شده، موضوعاتی همچون تعداد سالانه زائران حرم علوی، طریقه جابه‌جایی آنان، تأثیرات مثبت یا منفی اجتماعی و اقتصادی حضور زائران در نجف، مشکلات امنیتی زائران در طول مسیر رفت و آمد، مالیات و عوارض ورود و خروج و مسیرهای اصلی حرکت زائران، مورد بحث و تحقیق قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: زیارت، زائران، نجف اشرف، ایران، عثمانی، آرشیو عثمانی.

شهر مقدس نجف که حرم مطهر امام علی بن ابی طالب علیه السلام را همچون نگینی درخشان در خود جای داده، هر ساله مقصد زائران و دلدادگان بسیاری از مناطق مختلف دنیاست و سلاطین و شاهان و امیران و وزیران در کنار مردم عادی، از گذشته‌های بسیار دور تاکنون از زائران این مرقد شریف بوده‌اند. از آن میان، سلطان عثمانی، سلیمان قانونی (۹۷۴ق/ ۱۵۶۶م) است که پس از تسلط بر بغداد در ۹۴۱ق/ ۵۳۴م (محبوبه، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۱۴)، قبر امیر مؤمنان علیه السلام را زیارت کرد. (بیات، ۱۴۲۴ق، ص ۳۷)

جهانگردانی که در عصر حکومت عثمانی از شهر نجف اشرف یا بغداد دیدن کرده‌اند، در یادداشت‌هایشان درباره شمار زائران حرم امیر مؤمنان علیه السلام نیز مطالبی آورده‌اند. جهانگرد آلمانی «نیبور»، که در ۱۱۷۹ق/ ۱۷۶۵م به نجف اشرف سفر کرده، تعداد زائران را سالانه پنج هزار نفر شمرده است. اما «ادریین دوبریه» فرانسوی، که سال ۱۲۲۲ق/ ۱۸۰۷م وارد بغداد شد و چند روز آنجا مقیم گردید، اشاره می‌کند که تعداد زائرانی که سالانه از راه بغداد به سوی نجف و مرقد امام علی علیه السلام رهسپار می‌شوند، بالغ بر پانزده تا بیست هزار نفر است. (الشرقی، ۱۴۲۷ق، ص ۵۱) این عدد در سال ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م به سی تا چهل هزار نفر رسید و عوارض ورود به سرزمین‌های تحت سلطه عثمانی در این سال، برای هر نفر ده قروش بود. رفت و آمد زائران به عراق، عامل مهمی در فعال شدن و تحرک تجارت داخلی و خارجی آن به شمار می‌رفت و مبالغ هنگفتی را به این کشور سرازیر می‌کرد. (سلمان، ۱۴۳۲ق، ص ۱۶۳) این تحرک تجاری و حرکت زائران، در بهبود وضع اقتصادی شهر نجف، تأثیر بسزایی داشت. اما همچنان، مسئله پرداخت عوارض ورود و خروج، بخشی از برنامه اقتصادی دولت عثمانی را تشکیل می‌داد.

زائران عتبات عراق، جدا از نقش مثبتشان که به آنها اشاره شد، مشکلاتی را نیز پدید می‌آوردند و باعث انتقال انواع بیماری‌ها به این کشور و شیوع آنها می‌شدند.

از این رو، مادام که هر زائر موفق نمی‌شد گواهی سلامت از قرنطینه‌های مرزی دریافت کند، اجازه ورود به عراق پیدا نمی‌کرد. اما این قرنطینه‌ها چنان‌که باید در انجام وظیفه خود توفیق نمی‌یافتند و زائران می‌توانستند با پرداخت چند درهم و بدون معاینه، گواهی سلامت یا برگه عبور را بگیرند و وارد عراق شوند؛ یعنی دغدغه حاکمان عثمانی در عراق، پیش و بیش از آنکه مسئله سلامت و پیشگیری باشد، بر جمع اموال و درآمدزایی متمرکز بوده است. (همان، ص ۹۴)

از برنامه‌های «مدحت‌پاشا» در اثنای حاکمیتش بر بغداد (۱۲۸۶ - ۱۲۸۹ق)، اتصال شهرهای خانقین و بغداد و کربلای مقدس و نجف اشرف با ساختن ریل راه آهن بود. وی از این کار، اهداف متعددی داشت. زائرانی که از کشورهای ایران و روسیه و دیگر بلاد و همچنین از بغداد و توابع آن، قصد ورود به نجف و زیارت حرم حضرت امیرالمؤمنین را داشتند، با استفاده از این شبکه ریلی خود را به نجف می‌رساندند. (رک: صحیفه الزوراء، ۱۲۸۸ق). مدحت‌پاشا در تاریخ ۶ ربیع‌الاول ۱۲۸۷ق، در مصاحبه با روزنامه «الزوراء» در تحلیل اهمیت این خط آهن گفت:

این خط آهن برای زائران عتبات، به‌ویژه زائران ایرانی، اهمیت بسیار دارد؛ راه آنها را کوتاه‌تر می‌کند و از هزینه سفرشان به‌شدت می‌کاهد و دیگر مجبور نیستند مدتی را در نجف و کربلا بمانند و اجاره‌بهای منزل و مهمان‌خانه بپردازند؛ بلکه پس از زیارت‌ها به راحتی به بغداد برمی‌گردند و در آنجا اقامت می‌کنند.

جنبه منفی این برنامه، به‌روشنی معلوم بود که اقتصاد نجف اشرف که به زائران و اقامت آنها در آن شهر اتکا داشت، چگونه دچار اختلال می‌شد. با این همه، این برنامه برای اقتصاد نجف اشرف زمینه‌ساز تحول و پیشرفت بود؛ یعنی کالاهای تجاری و زراعی، از طریق راه آهن به آسانی نقل و انتقال پیدا می‌کرد و میوه‌ها و محصولات با کمترین هزینه به بازار و به دست مشتریان می‌رسید. البته این برنامه، چندان‌که باید در دوره عثمانی‌ها در عراق، نتیجه‌بخش نبود و به سرانجامی که مدنظر بود، نرسید. (همان‌جا)

تبعات اقتصادی و اجتماعی

در گزارشی که سال ۱۲۹۲ قمری صادر شد، درباره نقش زائران ایرانی در تحکیم پایه‌های اقتصاد نجف اشرف، آمده است که سالانه صد هزار نفر برای زیارت وارد این شهر می‌شوند و نزدیک ۴ میلیون و ۲۵۰ هزار تومان هزینه می‌کنند؛ زیرا کالاهای وارد به شهر نجف و محصولات خود این شهر را تماماً زائران می‌خرند و مصرف می‌کنند و این، غیر از هزینه‌هایی است که آنان بابت اجاره خانه‌ها و مهمان‌سراها می‌پردازند. غیر از نجف، دیگر شهرهای زیارتی و همچنین بغداد نیز از این اتفاقات و هزینه‌کردها برای بهبود وضع اقتصادی خود برخوردار می‌شوند. از این رو، حکومت ایران، حاکمان عثمانی را در تنگنا گذاشتند تا آنها از عوارض رفت و آمد زائران بکاهند و تخفیفی بگذارند، که البته پذیرفته نشد. همچنین دستگاه حاکمه ایران کوشید مردم را به جای رفتن به عتبات، متوجه مشهد و زیارت بارگاه امام علی بن موسی الرضا علیه السلام کند و به این طریق جلوی خروج ارز را بگیرد، که این برنامه هم ناکام ماند و به نتیجه‌ای نرسید (نقاش، ۱۴۱۹ق، ص ۳۳۷). مسئله زوار ایرانی اثر نامطلوبی بر روابط سیاسی و اقتصادی عثمانی و ایران گذارد و باعث ایجاد درگیری‌ها و سخت گرفتن بر زائران گردید. سال ۱۲۹۶ ق، اموال زائران ایرانی در نجف اشرف به سرقت رفت و در پی آن، سفارت ایران در استانبول شکایت‌نامه‌ای برای حکومت عثمانی فرستاد و خواستار برگرداندن اموال دزدیده‌شده و حمایت بیشتر از زوار ایرانی شد (8781/662, OT, RH, AOB). تعرض به زائران آستان قدس علوی، از قتل و جرح گرفته تا سرقت و ممانعت، به امری مستمر و عادی تبدیل شده بود و افزون بر افراد مربوط به قبایل و عشایر و همچنین راهزنان و غارتگران، بعضی مسئولان تأمین امنیت نیز در راه‌ها و جاده‌ها متعرض جان و مال زوار می‌شدند و به آنها دست تعدی می‌گشودند. «جان پیترز» از استادان امریکایی و دانشمند باستان‌شناس و رئیس هیئت پنسیلوانیا برای حفاری در منطقه «نفر» عراق است. او که سال ۱۳۰۸ قمری از نجف اشرف دیدن کرده، می‌گوید:

یکی از زائران هندی را دیدم که از دست نیروهای امنیتی، شکایت می‌کرد که وسط راه او را گرفته و تمام داروندارش را ستانده‌اند. وقتی چنین زائرانی به حاکمان عثمانی شکایت می‌برند و در محاکم اقامه دعوا می‌کنند، به نتیجه دلخواه و ملموس دست نمی‌یابند. (الخیاط، ۱۴۱۵ق، ص ۲۴۰)

مشکلات جانی و امنیتی

حوادث امنیتی، به ویژه برای زائران ایرانی، به کرات اتفاق می‌افتاد. سال ۱۳۱۷ قمری، عده‌ای از زائران بین راه نجف اشرف و کربلای مقدس، مورد هجومه قرار گرفتند و اموالشان به غارت رفت و تعدادی کشته شدند. سال ۱۳۴۱ قمری، در همین چهارچوب، دو قافله از زائران ایرانی در «قرلباط» و «مندلی»، به طور برنامه‌ریزی شده، به محاصره عده‌ای متجاوز در آمدند و علاوه بر غارت اموال، تعدادی از آنها به قتل نیز رسیدند. در پی این قضایا سفارت ایران در استانبول، شکایت‌نامه‌ای به حکومت عثمانی نوشت و مجازات مجرمان و پرداختن دیه کشته‌شدگان و پس‌دادن اموال مسروقه و حمایت بیشتر از زائران و حفظ نفوس و اموال آنان را درخواست کرد و برای رفع این مسائل، به معاهدات و قراردادهای دولت عثمانی با ایران استناد جست (TKM, HD, AOB, 3091/997). این حوادث، طبیعتاً بر روابط ایران و عثمانی اثر می‌گذاشت و بر اوضاع اقتصادی سایه می‌افکند. حکومت ایران می‌دید که عثمانی‌ها به قراردادهای متعدد نیستند و بندهایی را که مربوط به وظایف دولت عثمانی در حمایت از زائران ایرانی عتبات مقدسه در ممالک تحت سلطه عثمانی‌هاست، نقض می‌کنند و به آن پایبندی ندارند. از آنجا که حکومت بغداد توجه و اعتنایی به این درخواست‌ها نشان نداد، سفارت ایران تصمیم گرفت رفع این مشکلات را مستقیماً از طریق حاکمان عثمانی در استانبول و الزام آنها به انجام تعهدات، پیگیری کند. معمولاً شکایت‌هایی که از طرف زائران به مأموران عثمانی در بغداد می‌بردند، با تمسخر و استهزاء روبه‌رو می‌شد و این، در حالی بود که اقتصاد ولایت بغداد، عموماً از هزینه‌کردهای زیارت تأمین می‌گردید. (همو، ۱۴۱۵ق، ص ۲۴۰)

روشن است که سخت‌گیری‌های حکومت ایران بر عثمانی، فوایدی در حمایت از زائران و تأمین معیشت آنها به دنبال داشت. از آن میان، ساختن بیمارستانی در نجف اشرف برای درمان زوآر بود که فرمان حکومتی برای ساخت این بیمارستان در ۲۷ ذی‌قعدة ۱۳۲۳ق صادر شد؛ اما به رغم دخالت مستقیم حکومت در این برنامه، کار به انجام نرسید. (6091 /MHM.TKM ,A,AOB) اگر ساختمان بیمارستان تکمیل و بازگشایی می‌شد، این کار علاوه بر بهبود وضع سلامت، فواید اقتصادی بسیاری نیز نصیب حکومت عثمانی و شهر نجف اشرف می‌کرد.

مسیرهای اصلی

در آن روزگار، برای رسیدن زائران به عتبات مقدسه، سه راه اصلی وجود داشت. زائران ایرانی که از شمال غرب وارد عراق می‌شدند، راه خانقین- بغداد برای آنها دروازه اصلی به شمار می‌آمد. راه خلیج فارس نیز مسیر زائرانی بود که از جنوب ایران به عتبات می‌آمدند. زائران هندی هم خود را از راه دریا به بصره می‌رساندند و از آنجا به نجف و کربلا و دیگر اماکن مقدسه راهی می‌شدند (نقاش، ۱۴۱۹ق، ص ۲۳۰).

زوآر از بصره، خود را از راه نهر به مینای کوفه می‌رساند و از آنجا به نجف اشرف می‌رفتند. پس از تأسیس تراموای نجف-کوفه در ۱۳۲۷ق، مینای کوفه از اهمیت فوق‌العاده برخوردار شد. تراموا وسیله نقلیه جدیدی بود که زائران و دیگر مردم را، روزی بیست مرحله با توقف‌های منظم، بین نجف و کوفه جابه‌جا می‌کرد. واگن‌ها هر روز در مینا در آخر خط توقف می‌کردند و پس از سوار شدن مسافران و بار زدن کالاها و اجناس، حرکت می‌کردند و به نجف اشرف بازمی‌گشتند (کمال‌الدین، ۱۳۲۶ق، ص ۱۱۸).

نکته آخر اینکه در مناسبت‌های دینی، تعداد زائران در نجف اشرف، به شدت افزایش می‌یافت و طبق اسناد موجود، این تعداد در قبل از جنگ جهانی اول ۱۳۳۳-۱۳۷۳ ق/ ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ م، به ۱۵ هزار نفر می‌رسید که گویا بیشتر آنها از مناطق روستایی

و عشایری عراق بودند و این، خود عامل بزرگی در تقویت پیوندهای اجتماعی و اعتقادی و اقتصادی به‌شمار می‌رفت؛ (نقاش، ۱۴۱۹ق، ص ۲۴۸ و ۲۵۱) هرچند از جنبه‌های منفی همچون گسترش و شیوع بیماری‌ها که طبیعتاً آثار آن بر واقعیت اجتماعی شهر نجف منعکس می‌شد نیز خالی نبود (AOB, HD, TKM /4091).

فهرست منابع

١. بيات، فاصل (١٤٢٤ق). دراسات فى تاريخ العرب فى العهد العثمانى رؤية جديدة فى ضوء الوثائق و المصادر العثمانية، بيروت، دار المدار الاسلامى.
٢. الخياط، جعفر (١٤١٥ق). النجف فى المراجع الغربية بحث فى موسوعة النجف الاشرف، بيروت، دار الاضواء.
٣. سلمان، محمد عصفور (١٤٣٢ق). العراق فى عهد مدحت پاشا، بغداد، جعفر العصامى للطباعة الغنية الحديثة.
٤. الشرقى، طالب على (١٤٢٧ق). النجف الاشرف عاداتها و تقالدها، بيروت، مؤسسة الاعلمى للمطبوعات.
٥. كمال الدين، محمد على (١٤٢٦ق). النجف فى ربيع قرن منذ سنة ١٣٢٦ق، التحقيق: كامل سلمان الجبورى، بيروت، دار القارئ.
٦. محبوبه، جعفر باقر (١٤٠٦ق). ماضى النجف و حاضرها، النجف الاشرف، مطبعة الأداب.
٧. نقاش، اسحاق (١٤١٩ق). شيعة العراق، قم، امير.
٨. صحيفة الزوراء (١٢٨٨ق).

قراردادها

1. BOA, HR, TO, 266 / 37/ Ves, nul, 1909. (1878)
2. BOA, DH, MKT, 799/ 39/ 15 .N.1321 h. (1903)
3. BOA, A, MKT, MHM, 588/38/5. Z. 1323 h. (1906)
4. BOA, DH, MKT, 2605/ 38/ 15. R. 1322 h (1904).